

ОДНОСКЛАДНІ РЕЧЕННЯ

1. Поняття односкладного речення. Загальні ознаки односкладних речень

Односкладним називається таке речення, в якому наявний **один головний член, що виступає носієм головної його ознаки – предикативності**.

В українській мові наявні односкладні дієслівні й іменні речення.

Дієслівними односкладними реченнями є речення, в яких мова йде про дію, діяч або виконавець якої не вербалізований (словесно не виражений).

Основними ознаками таких речень є:

- 1) наявність єдиного головного члена речення;
- 2) особливість вираження предикативності (виявляється тільки у формах єдиного головного члена);
- 3) наявність власної структурної схеми;
- 4) наявність парадигми;
- 5) членованість;
- 6) інтонаційне оформлення та ін.

2. Різновиди односкладних речень

2.1. Різновиди односкладних дієслівних речень

2.1.1. Означено-особовими односкладними реченнями

називаються такі речення, в яких **головний член** виражений дієсловом, що особовим закінченням вказує на означену (конкретну) особу: *я / ти / ми / ви* → дієслово у формі 1-ої або 2-ої особи однини чи множини теперішнього / майбутнього часу дійсного або наказового способу: *Будемо ж берегти наше мирне українське небо!* (З газ.). *Стою і на душі пропливають тривожні болі* (Л.Костенко). *Славте землю і весну, славте країну молоду* (П.Кордун).

Головний член у формі 1-ої особи множини може передавати семантику:

- а) спонування співрозмовника до сумісної дії: *Йдемо, поете, вперед і пізнаємо все* (О.Матушек);

- б) окреслення власної дії: *Чекати не можна, будемо косити траву;*
 в) злитості з іншими діячами: *Не знаємо нічого про довкілля;*
 г) етичної сукупності, сумісництва – у звертаннях до співрозмовника (замість 2-ї особи однини та множини): *Як себе почуваємо? Як поживаємо?*

2.1.2. Неозначено-особовими односкладними реченнями

називають такі односкладні речення, в яких дійова особа мислиться неозначено, а **головний член** виражений дієсловом 3-ої особи множини теперішнього чи майбутнього часу, або формою множини минулого (давноминулого) часу дійсного способу: *Багато таких суден тепер списують, ріжуть, вантажать на платформи й відправляють на металургійні заводи* (О.Гончар).

Неозначено-особові речення можуть виражати дію особи:

- 1) котра не відома мовцеві та не суттєва на відповідний момент для мовця: *За літо школу відремонтували, завезли новенькі парти* (О.Донченко);
- 2) яка відома мовцеві, але він не називає її в силу певних причин: *Кажуть про вимогливість, повідомляють про нові закони для нас* (З газ.);
- 3) яка не може бути точно названою мовцем: *Дивись, а то там на ярмарку все вкрадуть* (О.Ковінька);
- 4) дію, витворювану самим мовцем, але мовець не вважає за необхідне наголошувати на джерелі дії: *Знай, брате мій, що тебе завжди чекають, сподіваються і мріють про зустріч з тобою* (М.Лазорський).

2.1.3. Узагальнено-особовими односкладними реченнями

називаються такі односкладні речення, дія яких стосується узагальненої особи, а **головний член** виражений дієсловом 2-ої особи – зрідка – в інших особових формах

Узагальнено-особові речення виражають:

- 1) загальне положення, висновок, що стосується всіх або більшості: *Розуму і за морем не купиши, коли його вдома не маєш. Що посієш, те й пожнеш* (Народна творчість);
- 2) інтимність думок, настроїв, переживань: *Трапляється так, що сидиши поміж інших, наче й друзі, але нічого спільного з ними не маєш* (Я.Мельник).

Головний член узагальнено-особових односкладних речень може виражатися дієсловом у формі:

- 1) 2-ї особи однини теперішнього або майбутнього часу дійсного способу (найтиповіша форма): *За сон коня не купиши. Не жалкуй на сусіда, коли спиши до обіда. Хочеш мати, треба дбати* (Народна творчість);
- 2) 2-ї особи однини і множини наказового способу (містять заклики, настанови, повчання, поради): *За край рідний іди сміливо в бій. Край рідний умій боронити. Не кайся востаннє* (Народна творчість);

3) 1-ї особи множини теперішнього або майбутнього часу дійсного способу: *Що маємо – не дбаємо, а втративши – плачем;*

4) 3-ї особи множини: *Решетом воду не носять. Дарованому коневі в зуби не дивляться. Давніх друзів не забувають, а при горі споминають;*

5) чоловічого роду минулого, давноминулого часу дійсного способу: *Цілив у ворону, а понав у корову* (Народна творчість).

2.1.4. Безособовими

називаються такі односкладні речення, в яких виражається дія або стан, що виникають та існують незалежно від витворювача дії та носія стану. Розрізняється декілька різновидів безособових речень, головний член яких виражений:

1) безособовими дієсловами (найтиповіший вияв). Це **власне-безособові** речення: *розвидніти, вечоріти, темніти, світати, смеркати: Світало по-березневному рано* (З.Тулуб). *Звечоріло, зірки проступали на небі* (О.Гончар);

2) аналітично (дієслово *бути* або дієслово фазової, модальної семантики + інфінітив): *буде світати, починає світати, має світати, мусить світати: Незабаром буде/має/мусить світати;*

3) особовим дієсловом у безособовому значенні (найпоширеніші в сучасній українській мові).

Вони поділяються на **дві підгрупи** залежно від того, яким дієсловом – **без постфікса -ся** чи **з постфіксом -ся** – виражений у них головний член.

Безособові речення з головним членом, вираженим **дієсловом без постфікса -ся**, означають:

а) атмосферно-метеорологічні явища природи: *Уже сонечко в морі сідає, У тихому морі темніє* (Леся Українка);

б) стихійні процеси: *У садку поміж деревами понасипало кучугури* (Панас Мирний); в) фізичні та психічні процеси в організмі людини: *Смуктало під грудьми від холоду* (З.Тулуб).

Безособові речення з головним членом, вираженим **дієсловом з постфіксом -ся**, означають:

а) різні процеси сприймання: *Як гарно мріялося на шкільній лаві;*

б) процеси мислення й мовлення: *Не так швидко робиться, як мовиться* (Народна творчість);

4) формою на *-но, -то* (повідомляється про дію як результат, а не процес): *Дивне місто проти сонця. Всі озолочено віконця* (П.Тичина);

5) словом категорії стану, котрі поділяються на речення з **головним членом**, що виражений:

а) предикативним прислівником типу *безлюдно, болісно, весело, важливо, видно, відрадно, гарно, досадно: Як весело було нам усім у ту мить* (А.Яніта);

б) предикативним словом типу *біда, гріх, диво, жаль, лінь, сором, шкода, пора, час*: *Жаль стало батька* (М.Коцюбинський). *Вже пора нам усім додому, пора до праці.*

в) предикативним словом типу *можна / не можна, необхідно, можливо / неможливо, доцільно / недоцільно, потрібно / непотрібно, треба / не треба, сила / несила* і под.: *Мені можна до вас?* (З розм. мовл.).

Не слід до безособових речень відносити речення з предикативним словом *нема (немає)* з обов'язковим непрямым додатком у род.в., що позначає особу або предмет, відсутність якого стверджується: *У гаю, гаю Вітру немає* (Т. Шевченко). *Не бігай на річку, бо в мене і душі нема – ще в ополонку вскочивши* (М.Старицький) та речення із заперечною часткою *ні (ані)*, що набуває ознак предикативності: *Ані хмаринки*, тому що вони належать до односкладних **генітивних**.

2.1.5. Інфінітивними

називаються односкладні речення з головним членом, вираженим незалежним інфінітивом, що позначає можливу або неможливу дію: *Куди мені діватись? Де помочі шукати? Кого просити?* (І.Котляревський). *Піти лишеень пасіку обдивитись* (Панас Мирний).

Головний член інфінітивних односкладних речень може бути виражений **незалежним інфінітивом без частки би (б)** та **незалежним інфінітивом з часткою би (б)**. Використання частки *би (б)* суттєво впливає на семантику інфінітивного односкладного речення.

Інфінітивні речення з часткою би (б) виражають:

- 1) бажану або небажану для мовця дію чи стан: *От злізти б тут, побігати по широкому полю або полежать в траві* (М.Коцюбинський);
- 2) оцінку здатностей співрозмовника: *Сидить би вам тільки на печі та жувать калачі* (Т.Шевченко);
- 3) реалізацію побоювання або застереження з приводу здійснення чи нездійснення дії: *Поїхати нам потрібно, та тільки не програти б змагання;*
- 4) постійну або часту схильність мовця до певної дії-вчинку: *Вам тільки б сміятися* (М.Стельмах).

Інфінітивні речення без частки би (б) виражають:

- 1) необхідність дії або стану, їх неминучість, неможливість або відсутність: *Ані піти тобі, ані погуляти, ані чого забажати* (Марко Вовчок);
- 2) вагання, сумнів у доцільності чи необхідності дії або стану: *Боротись, але як?* (О.Гончар);
- 3) спонукування – наказ, пораду, побажання, просьбу чи заклик до виконання певної дії: *Вчитися майстерності!*;
- 4) недоцільність дії: *Чим же було тут захоплюватись?* (І.Вільде).

Окремим різновидом інфінітивних речень є **інфінітивно-називні** та **інфінітивно-безособові** структури.

Інфінітивно-називним реченням притаманна констатація факту, називання певної дії чи процесу.

Основна семантика – вираження необхідності, неминучості дії чи стану: *Повставать і йти вперед, наближатись до всього прекрасного і вимріяного* (Я.Гоян). Інфінітивно-називні речення інколи реалізують функцію теми, оскільки у цьому випадку інфінітив називає тему подальшого роздуму і може бути замінений у контексті називним теми: *Жартувати та жартувати! Завжди отак, а що ж далі?* (В.Самійленко) і *Жарту та жарту! Завжди отак, а що ж далі?*

Інфінітивно-безособові речення – це речення з інфінітивами на позначення сприймання, подекуди мислення на зразок *чутти / не чутти, узнавати / не узнавати, пізнавати / не пізнавати*.

Їх можна поставити в синонімічні стосунки з безособовими реченнями: *Голосів не чутти / Голосів не чутно; Їх не пізнати / Їх не пізнано*.

Односкладні речення, головний член яких виражений поєднанням безособово-предикативного слова типу *можна, слід, варто, треба* та інфінітива, слід кваліфікувати як **безособово-інфінітивні**, оскільки в таких реченнях поєдналися ознаки безособових (семантика і форма головного члена) й інфінітивних (значення інфінітива доповнює компонент безособовості) односкладних речень: *І мені заспівати хотілось лебединую пісню собі* (Леся Українка). *Моральним подвигом можна назвати те, що здійснив Котляревський в ім'я свого народу, в ім'я людської культури* (О.Гончар).

2.2. Різновиди односкладних іменних речень

Односкладними іменними реченнями є такі, в яких єдиний **головний член** речення виражений іменником. З-поміж них вирізняються **номінативні** та **генітивні**.

2.2.1. Номінативними реченнями

називаються односкладні речення з єдиним головним членом у формі називного відмінка імені або кількісно-іменною будовою, що стверджують буття предмета або явища, яке може ускладнюватися значенням вказівки, емоційної оцінки, волевияву: *Зима. У лісі стало зовсім холодно* (В.Підмогильний).

Основною граматичною ознакою номінативних речень є **їхня односкладність та морфологічна природа головного члена**, який може виражатися:

- 1) іменником у наз. в.: *Зоря... Цвіти... І гай, і поле... Над ставом верби золоті* (В.Сосюра);
- 2) кількісно-іменною комплетивною словосполученням: *Два літа. Три літа. А там дивись і в школу помандрує* (Я.Мельник);
- 3) займенником: *Вона! Боже, справді вона* (В.Самійленко).

Інтонація в номінативних реченнях є констатувальною.

Розрізняються **поширені** та **непоширені** номінативні речення.

У поширених реченнях можуть бути другорядні члени речення, переважно – це препозитивне / постпозитивне узгоджене або неузгоджене означення (вимовляється без паузи між компонентами речення): *Замерзлий полустанок... Ліс... І знов полем бреду я...* (М.Рильський). *Сосни високі. Серпень. Спека* (Є.Летюк).

За особливостями значення та структури розрізняються такі різновиди номінативних речень:

1) **Буттєві номінативні речення**, що є власне-номінативними та найтиповішими в українській мові: *Далина. Далечінь. Світлодаль...* У мандрівку збирається молодь (М.Сингаївський).

2) **Вказівні номінативні речення** – односкладні речення з вказівними частками, що виконують функцію посилення звучання і вказівки на той чи той предмет, виділення із сукупності однорідних (наявність вказівних часток *це, ось*): *Ось копія наказу* (О.Довженко). *Ось вам тихий порт* (П.Тичина). Вказівна частка може поєднуватися зі сполучником-часткою *і* для виділення згадуваного предмета з-поміж інших: *Ось і той шлях* (М.Стельмах). *От Чернігів. Ранком він ще спав* (П.Тичина).

3) **Оцінні номінативні речення**, що поєднують у своєму звучанні номінацію предмета та його емоційну оцінку. З-поміж номінативно-оцінних речень розрізняються:

1) оцінно-стверджувальні, в яких подається кваліфікація констатованих предметів, їхня оцінка: *Справді славна дівчина* (М.Стельмах);

2) оцінно-окличні речення, в яких наявність предмета супроводжується його піднесеною емоційною оцінкою: *Ох, яка ж краса! Сад увесь убрався в іній* (П.Тичина). Емоційна піднесеність передається займенниками на зразок *який (-а, -е), такий (-а, -е)*, аналітичною часткою *що за* та ін.

4) **Власне-називні**, до яких належать назви книг, часописів, картин, музичних творів, написи на вивісках та ін., пор.: *“Собор”* (назва роману О.Гончара), *“Диво”* (назва роману П.Загребельного) та ін. Назви книг, часописів, картин та ін., що складаються зі слова або словосполучення з номінативним значенням, виражають судження існування та вживаються для того, щоб позначити, виділити який-небудь предмет або явище, вказати на нього, розкривши його значення та призначення назвою. Вони набувають комунікативного навантаження у процесі спілкування і їм притаманна констатувальна інтонація.

5) **Спонукально-бажальні номінативні речення**, в яких стверджується необхідність або бажаність того, щоб предмет, названий іменником у наз. в., став наявний. Цей тип речень лексично обмежений. До них належать усталені в мові виробничі команди або військові накази чи розпорядження, категоричні вимоги тощо: *Документи!* – *Документи у нас, товаришу, різні, – сказав повстанець...* (О.Довженко). Сюди не можна зараховувати форми

мовленнєвого етикету типу *Добрий день!* Вони належать до квазі-речень (нечленованих речень, еквівалентів речення, слів-речень).

6) Номінативний теми. Цей різновид односкладних номінативних речень є особливим виявом актуалізації тексту. **Номінативний теми** являє собою інтонаційно самостійну комунікативну одиницю, через яку мовець повідомляє про наявність у свідомості уявлення і викликає аналогічну асоціацію у свідомості співрозмовника. Від інших різновидів номінативних речень він відрізняється тільки констатацією уявлення про предмет, а в типових різновидах номінативних речень стверджується буття, наявність предмета або його необхідність та ін.: *Син! Дванадцять років, а вже біжить на поміч* (М.Стельмах). *Сибір. І соловецькі келії, і глуна облягає ніч пекельний край і крик пекельний* (В.Стус).

УВАГА! Порівняно невелику групу утворюють речення з нульовим присудком (його еліпсом) та обставинами типу *знову, раптом*, у яких предмет подається у процесі його розвитку або вияву: *Раптом село... Вся уява там* (П.Вернигора). Ці речення належать до двоскладних, показником присудка є обставина місця.

7) Субстантивно-якісно-оцінні речення. За формально-граматичним вираженням особливу групу утворюють речення, в яких єдиний головний член – іменник якісно-оцінної семантики.

З-поміж них виділяються речення:

- 1) **особові**, в яких суб'єкт відповідає означеній або неозначеній особі: *Нахаба!*
- 2) **предметні**, в яких суб'єкт співвідноситься з предметом: *Краса!*

Речення на зразок *Краса! Нахаба!* виражають двоскладне судження без вербалізованого (словесно невираженого) суб'єкта-поняття. Такі речення вміщують оцінку того, про що йде мова, або того, що є предметом спостереження. Саме тому вони є двоскладними неповними з опущеним підметом.

2.2.2. Генітивними односкладними реченнями

називаються такі речення, в яких єдиний головний член виражений формою родового відмінка однини або множини: *А йому лише тринадцять літ* (В.Сосюра).

З-поміж генітивних речень розрізняються: **квантитативно-генітивні** (від лат. *quantitatis* – кількість) і **генітивно-заперечні**.

Квантитативно-генітивні речення позначають певну кількість предметів, осіб тощо: *Народу, народу!* (Г.Квітка-Основ'яненко).

Генітивно-заперечні речення містять єдиний головний член речення, що складається зі слів **нема, ні** (може входити до складу займенника) і **форми родового відмінка іменника**: *Зими нема. Ні місяця, ні зірок. Нічого подібного.*

Традиційне зарахування їх до безособових не відображає специфіки форми род.в., що є складником єдиного головного члена речення.

ПРАКТИЧНА ЧАСТИНА

Завдання I

Підкреслити головні члени речення, охарактеризувати морфологічне вираження головного члена означено-особових односкладних речень.

А робиш так, щоб знову тебе туди загнали! (В.Шевчук). Живете де? Вставите в якусь поему, може? (В.Шевчук). Де б я не був, а все ж думками лечу в Донеччину свою (В.Сосюра). Любив Україну він душею і зрадником не був для неї (В.Сосюра). У цій глухій норі, де ніколи не розвидняється й куди ні разу не проникало сонячне світло, просидів уже чимало (Є.Гуцало). Сутеніло. За деревами швидко сідало на заході сонце, й у повітрі вже чути було перших майських жуків. Вітай життя! (Богдан-Ігор Антонич).

Завдання II

Підкреслити головні члени речення, охарактеризувати морфологічне вираження головного члена узагальнено-особових односкладних речень.

Любіть Україну, як сонце, любіть, як вітер, і трави, і води, в годину щасливу і в радості мить, любіть у годину негоди! (В.Сосюра). А пошлемо їм молодих наших та охочих, самі ж зостанемося тут (П.Загребельний). Вельми дивувався нашим голеним головам і оселедцям, ми дивувалися його парикові, а Сірко навіть не втерпів і поспитав, чи не тому принца звуть великим Конде, що в нього такий великий парик (П.Загребельний). Що маємо – не дбаємо, а втративши – плачем (Народна творчість). Удосвіта встанеш – більше діла зробиш (Народна творчість). Не знайшовши броду, не лізь у воду (Народна творчість).

Завдання III

Підкреслити головні члени речення, охарактеризувати морфологічне вираження головного члена неозначено-особових односкладних речень.

Але з ним не хотіли говорити й відмахувалися від нього рукою (Г.Хоткевич). Я схожий був на отшельників, які твердо й безумно вірять, що в печерах своїх рано чи пізно узрять Бога (П.Загребельний). Але вони сміються, мов вві сні, і погляд мій приковують до себе, Нагадують розкоші весняні і кажуть про тепло, про радість, про тебе (Олександр Олесь). Не задержать нам хвили (Богдан-Ігор Антонич).

Завдання IV

Підкреслити головні члени речення, охарактеризувати морфологічне вираження головного члена безособових односкладних речень.

Там можна побачитись було з далеким родом (М.Коцюбинський). Душа моя — пуста холодна й німа... Нічого в тій пустці самотній нема: То вітер розвіяв, то хвилі зірвали, То, граючись, діти малі розібрали (Олександр Олесь). Так на минулого й майбутнього раменах повішено, мов плахту, долю нашу (Богдан-Ігор Антонич). Віддати треба нам життю щомога, а треба кожному, ще поки молодий (Богдан-Ігор Антонич).

Завдання V

Підкреслити головні члени речення, визначити різновиди інфінітивних односкладних речень.

Покласти б голову в коліна... Відчути б руку на чолі... (В.Еллан-Блакитний). Намагається поміж ними вхопити бадилину (В.Барка). Арештувати, хто порушить тишу! (В.Барка). Та краще пальці свої гризти, ніж за таку плату робити... (В.Винниченко). З нори вилазити не хотілося, а тут заболіло вухо, наче нічого було тому вухові зараз робити, — але заболіло (М.Вінграновський).

Завдання VI

Підкреслити головні члени речення, визначити тип дієслівних односкладних речень.

Взявся за гуж – не кажи, що не дуж (Народна творчість). Набити руку— це не означало побити руки... Йоду в нас нема (Григор Тютюнник). Йому скажуть, що він приїхав учитись... (В.Підмогильний). Але що є правда і як творити суд?! (С.Скляренко). Гречку сійте, коли жито гарно зацвітає (Народна творчість). Що скажете про потреби ваші? (С.Скляренко). Надворі було ясно (Г.Тютюнник). — Ач, прокляті! — сказав ображено і навіть гнівно, так наче йому вкрай треба було набрати тієї води... (Г.Тютюнник).

Завдання VII

Підкреслити головні члени речення, визначити різновиди номінативних односкладних речень.

Солов'їні далі, далі солов'їні... . У росі фіалки, ріки у тумані... Весняний сад, квітки барвисті, пісні пташині в вишині, і ти у сяйві і намисті подібна сонцю і весні (В.Сосюра). Підкинуло. Здригнулось. Зашкребло. Затнувся подих. Оберт. Шарудіння (М.Бажан). Тиша і пустка (М.Коцюбинський). Ні слова про втому! Ні слова про спокій! (В.Еллан-Блакитний). У батьків мабуть спитають про Тернопіль. Дубно. Борислав (Дзвін). На шию почепив тугого, також татарського, лука, в зуби взяв стрілу. Лише одну (Дзвін). Ось краса! (В.Винниченко). Велике ательє; в лівій стіні ззаду — двері в кімнату Рити (В.Винниченко). Це Білий Медведик (В.Винниченко).

Завдання VIII

Підкреслити члени речення, визначити типи односкладних речень.

Його помітили не зразу (Є.Гуцало). Поживився скибкою, як собака мухою (І.Карпенко-Карий). Йому дуже кортіло бути там, де робилося кіно (Є.Гуцало). Хліба нема: вже забрано (В.Барка). Зоре моя вечірняя, Зійди над горою, Поговорим тихесенько в неволі з тобою (Т.Шевченко). Початок осені – вересень (Д.Чередниченко). Старого горобця на полові не обдуриш (Народна творчість). Силуваним волом багато не виореш (І.Нечуй-Левицький). Тиша. Така тиша, що в нього задзвеніло у вухах (О.Довженко). Мені треба побачити Микиту Івановича. Арештувати їх (В.Винниченко). Наснилося, з розлуки наверхлося, з морозу склякло, з туги — аж лящить (В.Стус).